

بسم الرحمن الرحيم

ساحت‌های علم الهی در حکمت متعالیه

دکتر علی ارشد ریاحی

(دانشیار گروه فلسفه و کلام اسلامی دانشگاه اصفهان)

دکتر علیرضا خواجه‌پور

(استادیار گروه ادیان و عرفان تطبیقی دانشگاه شهرکرد)

سرشناسه	ارشد ریاحی، علی، ۱۳۳۶ -
عنوان قراردادی	الحکمة المتعالیه فی الاسفار الاربعه. شرح
عنوان و نام پدیدآور	ساحت‌های علم الهی در حکمت متعالیه / علی ارشد ریاحی، علیرضا خواجه‌گیر.
مشخصات نشر	اصفهان: جهاد دانشگاهی، واحد اصفهان، ۱۳۹۵.
مشخصات ظاهری	۱۵۲ ص.
شابک	۹۷۸-۶۰۰-۳۱۸-۱۲۲-۹
وضعیت فهرست نویسی	فیا
موضوع	صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم، ۹۷۹ - ۱۰۵۰ ق. الحکمة المتعالیه فی الاسفار الاربعه -- نقد و تفسیر
موضوع	صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم، ۹۷۹ - ۱۰۵۰ ق. -- دیدگاه درباره الهیات
موضوع	Sadradding shirazi, Mohammad ebn Ebrahim-- Views on theology
موضوع	حکمت متعالیه
موضوع	Transcendent philosophy
موضوع	خدا -- علم لایتناهی
موضوع	God -- Omniscience
شناسه افزوده	خواجه‌گیر، علیرضا، ۱۳۵۱ -
شناسه افزوده	جهاد دانشگاهی. واحد اصفهان
رده بندی کتب	۱۳۹۵ س ۴ الف ۱۰۸۸ BBR
رده بندی دیویی	۱۸۰
شماره کتابشناسی ما	۴۵۵/۷۳

انتشارات جهاد دانشگاهی - واحد اصفهان
اصفهان - میدان آزادی - جنب ب - عالی دانشگاه اصفهان
تلفن: ۰۳۱ - ۳۶۸۰۰۶۲ - ۰۳۱
www.jahadtok.com op.ir



- تألیف: علی ارشد ریاحی - علیرضا خواجه‌گیر
- نوبت چاپ: اول
- تاریخ نشر: ۱۳۹۵
- تیراژ: ۳۰۰
- تعداد صفحات: ۱۵۲
- طراح جلد و صفحه آرا: محمدعلی نریمانی
- مدیر تولید: فرهاد رفیعیان
- قیمت: جلد شومیز ۷۰۰۰ تومان - جلد سخت ۱۱۰۰۰ تومان
- شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۳۱۸-۱۲۲-۹

مراکز پخش:

- اصفهان: (۱) انتشارات جهاد دانشگاهی واحد اصفهان ۰۳۱-۳۶۶۸۰۰۶۲
- (۲) علم گستر سپاهان: ۰۳۱-۳۲۱۹۹۷۹
- تهران: (۱) انتشارات جهاد دانشگاهی (دفتر مرکزی) تلفن: ۰۲۱-۶۶۴۸۷۶۲۶
- (۲) کتابیران: ۰۲۱-۶۶۵۶۶۵۰۹ - ۱۸
- (۳) دانشیران: ۰۲۱-۶۶۴۰۰۲۲۰

این اثر مشمول قانون حمایت مؤلفان و مصنفان و هنرمندان مصوب ۱۳۴۸ است، هر کس تمام و یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه مؤلف (ناشر، نشر، پخش یا عرضه کند مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

فهرست مطالب

پیشگفتار ۹

فصل ۱: مباحث مقدماتی

- ۱۳..... طرح مسئله علم الهی در حکمت صدرایی
- ۱۵..... ۱-۲-۱- مقدمات مباحث علم واجب تعالی در حکمت متعالیه
- ۱۵..... ۱-۲-۱- مقدمه اول
- ۱۵..... ۱-۲-۲- مقدمه دوم
- ۱۶..... ۱-۲-۳- مقدمه سوم
- ۱۷..... ۱-۲-۴- مقدمه چهارم
- ۱۷..... ۱-۲-۵- مقدمه پنجم
- ۱۷..... ۱-۲-۶- مقدمه ششم

فصل ۲: علم واجب تعالی به ذات خود و به ماسوا

- ۱۹..... ۲-۱- اثبات علم واجب تعالی به ذات خود
- ۱۹..... ۲-۱-۱- برهان اول
- ۲۰..... ۲-۱-۲- برهان دوم
- ۲۰..... ۲-۱-۳- برهان سوم
- ۲۱..... ۲-۲- اثبات علم واجب تعالی به ماسوا در مرتبه ذات
- ۲۲..... ۲-۲-۱- دیدگاه‌های پیش از صدرا در مورد علم حق تعالی به ماسوا
- ۲۲..... ۲-۲-۱-۱- نظریه ابن سینا و مشائین درباره علم واجب تعالی به اشیاء
- ۲۶..... ۲-۲-۱-۲- نقد صدرالمتألهین بر ابن سینا در مسئله علم واجب به اشیاء
- ۲۷..... ۲-۲-۱-۳- دیدگاه معتزله و عرفا در چگونگی علم خداوند به اشیاء
- ۳۰..... ۲-۲-۱-۴- نظریه شیخ اشراق در علم حق تعالی به اشیاء

۳۱.....	۵-۲-۱-۲-اشکال صدرالمثلهین بر شیخ اشراق در مسئله علم الهی به اشیاء
۳۲.....	۳-۲-علم حق تعالی به اشیاء بر بنای دیدگاه صدرالمثلهین
۳-۱-۲.....	۱-۲-روش فلسفی ملاصدرا برای اثبات علم تفصیلی ذات واجب به ماسوا در مقام ذات:
۳۳.....	

۳۳.....	۱-۱-۲-۳-۱-اصل اول
۳۳.....	۲-۲-۳-۱-اصل دوم
۳۳.....	۳-۱-۲-۳-۱-اصل سوم
۳۴.....	۴-۱-۲-۳-۱-اصل چهارم
۳۵.....	۲-۳-۲-اثبات علم تفصیلی حق تعالی به اشیاء در مقام ذات با رویکرد عرفا
۳۷.....	۴-۱-نظری اجمالی به اقسام و مراتب علم حق تعالی به اشیاء
۴۲.....	۲-۲-مقدمات مرتب مراتب علم حق تعالی به اشیاء
۴۲.....	۱-۵-۲-مقدمه او صفات ذاتی و فعلی حق تعالی
۴۴.....	۲-۵-۲-۲-مقدمه دوم: ترتیب افعال الهی یا نظام آفرینش
۴۶.....	۳-۵-۲-۳-مقدمه سوم: دغدغه حقیقه کل الاشیاء و لیس بشیء منها

فصل ۳: مرتبه حسیت در ساحت‌های علم الهی

۵۱.....	۳-۳-مقدمه
۵۱.....	۲-۳-معنای عرفی و اصطلاحی عنایت
۵۴.....	۳-۳-عنایت و مرتبه علم ذاتی
۵۵.....	۴-۳-اثبات علم عنایتی خداوند
۵۶.....	۵-۳-عنایت الهی به معنای نظام احسن
۵۷.....	۶-۳-اثبات نظام احسن بودن هستی

فصل ۴: مرتبه قضا در ساحت‌های علم الهی

۵۹.....	۴-۱-مقدمه
۶۰.....	۲-۴-معنای لغوی و اصطلاحی قضا
۶۴.....	۳-۴-قضا در ساحت‌های علم الهی
۶۵.....	۴-۴-اقسام قضا
۶۵.....	۱-۴-۴-قضا ذاتی و قضا فعلی
۶۶.....	۱-۱-۴-۴-تفاوت دیدگاه علامه طباطبائی و ملاصدرا در مورد قضا ذاتی و فعلی
۶۷.....	۲-۱-۴-۴-نقد ایراد علامه بر ملاصدرا در مورد قضا
۶۹.....	۲-۴-۴-قضا تکوینی و تشریعی
۷۰.....	۳-۴-۴-قضا و قدر حتمی و لایتنیر و قضا و قدر غیر حتمی و متغیر

۷۲.....	۴-۵-۴- وقوع شر در قضا الهی
۷۲.....	۴-۵-۱- مقدمه اول: عنایت حق تعالی نسبت به نظام هستی
۷۶.....	۴-۵-۲- مقدمه دوم: استوارترین بودن نظام حاکم بر هستی
۷۷.....	۴-۵-۳- تبیین چگونگی وقوع شر در قضا الهی

فصل ۵: مرتبه قدر در ساحت‌های علم الهی

۸۳.....	۵-۱- معنای لغوی و اصطلاحی قدر
۸۷.....	۵-۲- معنای قدر در ساحت‌های علم الهی
۹۱.....	۵-۳- قضا و قدر علمی
۹۳.....	۴-۱- قضا و قدر عینی (تبیین ضرورت نظام موجودات)
۹۳.....	۴-۲- مقدمه اول: معنای ضرورت و امکان
۹۷.....	۴-۳- مقدمه دوم: رابطه ضرورت و وجود
۹۸.....	۴-۴- مقدمه سوم: سریان علیت در عالم
۱۰۰.....	۴-۵- مقدمه چهارم: رابطه علیت و ضرورت
۱۰۳.....	۵-۱- تبیین ضرورت نظام هستی
۱۰۵.....	۵-۲- عدم منافات قضا و قدر علمی با اختیار انسان
۱۱۱.....	۵-۳- عدم منافات قضا و قدر بینی با اختیار انسان:
۱۱۷.....	۵-۴- جبر و اختیار از اندگاه کمال متعالیه و راسخان در علم

فصل ۶: مسئله بداء در ساحت‌های علم الهی

فصل ۷: تعابیر دینی متعلق به مراتب علم الهی

۱۳۱.....	۷-۱- لوح و قلم در ساحت‌های علم الهی
۱۳۶.....	۷-۲- عرش و کرسی در ساحت‌های علم الهی

خلاصه و نتیجه

۱۴۹.....	کتابنامه
----------	----------------

پیشگفتار

تأیید پذیری فیلسوفان مسلمان به خصوص در مباحث الهیات بالمعنی الاخص از متون اصیل دین و الهام بخشی این متون در طرح بسیاری از مسائل کلامی و فلسفی بر اهل فن پوشیده نیست. شاید بتوان مکتب حکمت متعالیه صدرایی را از این حیث برجسته ترین مکتب به شمار آورد. در میان عوامل مختلفی که بنیادهای اساسی حکمت متعالیه بر آن مبتنی است، حکمت مشایی، حکمت اشراقی، عرفان نظری و کلام شیعی جایگاه ویژه ای دارند. اما نکته از این عوامل که میزان تأثیر هر یک نیازمند بررسی و تحقیق کافی است، قرآن کریم به عنوان مهم ترین رکن ساختار حکمت متعالیه و عمود خیمه این مکتب از نقش قابل توجهی برخوردار است، لذا حکمت صدرایی بیشترین ابتناء را بر منابع وحیانی و تفاسیر وارر شده از آن به معصومین (ع) دارد و در بسیاری موارد با نقل و نقد آراء متکلمان می کوشد تا جریمن خریف شده دین را از پیرایه های کلامی رایج پاک کند. همان طور که خود ملاصدرا در مقدمه تفسیر سوره واقعه این مسئله را به وضوح بیان کرده است: «پیش از این سرگرم به بحث و گفتگو و بسیار شیفته مطالعه کتاب ها و نوشته های حکمای صاحب نظر بودم، به طوریکه بدان می پردم بر چیزی هستم، تا آنکه می چشم دل و بینش باطنیم اندکی گشایش یافت و حال خود را مشاهده کردم و دیدم که نفسم اگر چه چیزی در احوال مبدأ و تنزیه در داشتن از صفات امکان و پدیده ها و چیزی از احکام معاد و نفوس انسانی را حاصل کرده است، ولی از دانش های حقیقی و حقایق عیانی که جز به واسطه ذوق و وجدان ادراک نمی گردد، تهی و فارغ است و این ها همان هایی است که در کتاب و سنت تحت عنوان معرفت خدا، اسماء، صفات، کتاب ها، فرشتگان او، معرفت نفس، میزان، صراط، بهشت و دوزخ که حقیقت آن ها جز به آموزش الهی دانسته نمی شود و جز به نور نبوت و

ولایت کشف و آشکار نمی‌گردد، معرفی شده است. لذا به‌طور یقین دانستم که این حقایق ایمانی جز به واسطه صافی شدن دل از هوی و هوس، اندیشه در آیات الهی، حدیث رسول مکرم اسلام (ص) و آل او و پیروی از روش صالحان امکان‌پذیر نیست. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۵، ص ۹)

نماینده اساسی حکمت متعالیه از سایر علوم الهی (مانند عرفان نظری، حکمت اشراق، حکمت مشاء، کلام و حدیث)، با اشتراکی که بین آنهاست، در این است که هر کدام از آن علوم به یک جهت از جهات عرفان، برهان، قرآن و وحی اکتفا می‌نمایند و به جهات دیگر نمی‌پردازند و اگر هم به جهتی از جهات دیگر دسترسی یابند، آن را مؤید دل خود می‌شمارند، نه دلیل. لکن حکمت متعالیه کمال خود را در جمع بین ادله یادشده جستجو می‌کند و هر کدام را در عین لزوم و استقلال با دیگری می‌طلبد و با اطمینان هم‌اکنون به عدم اختلاف، همه آنها را گرد هم می‌بیند و در مقام سنجش درونی، اصالت را از آن قرآن می‌داند و آن دو را در محور وحی غیرقابل انفکاک مشاهده می‌کند. (جادی آملی، ۱۳۷۵، ص ۱۶)

نسبت عرفان و برهان قرآن نسبت مقید به مطلق است و هر مطلق هم آنچه را که مقید دارد، داراست، ولی مقید در آن قصور وجودی‌اش بعضی از شئون مطلق را فاقد است، لذا انسان کامل معصوم هم نمی‌تواند بخشی از مشهودهای خویش را به عارف ارائه دهد و هم می‌تواند در نزد عارف به هر یک برهان اقامه کند و منشأ توان آن ارائه و این اقامه همان اطلاق و سبغ وجودی وحم نسبت به وجودهای مقید عرفان و برهان است. در حکمت متعالیه برهان بدون وجدها کافی نیست، چنانکه ملاصدرا در مقدمه تفسیر سوره واقعه می‌گوید:

«پس یقین کردم که حقایق ایمانی بدون تصفیه دل میسر نیست.» (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۲، ص ۱۸۶)

با توجه به این تأثیرگذاری متون دینی و با تأمل عمیق‌تر در روش‌های صدرالمتألهین متوجه می‌شویم، که بین سیره فلسفی، روایی و تفسیری وی فاصله نیست و لذا آنچه را که در اسفار آورده است، در شرح اصول کافی، مفاتیح الغیب و تفسیر او نیز می‌توان یافت و برعکس، گاهی مطلب معین با الفاظ خاص، هم در کتب فلسفی و هم در تفسیر او ضبط شده است، لیکن خصوصیت هر فتنی روش مخصوص به خود را اقتضاء دارد، بنابراین امتیاز نسبی بین آنها راه می‌یابد. نوشته‌های تفسیری و حدیثی ملاصدرا در واقع امتداد فلسفه اوست و فلسفه‌اش امتداد تفسیر و حدیث است. زیرا

قرآن از مبدأ هستی و اصل واقعیت و متن اعیان صدور یافته است، لذا به تمام معنا با هستی هماهنگی دارد، پس ابزاری که غیب قرآن را می‌گشاید در همان حال غیب وجود را نیز می‌گشاید. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۱، ص ۸۴)

طرح مسائلی مانند علم الهی و مسائل مرتبط با آن (مانند؛ مراتب علم الهی، ضرورت نظام هستی، وقوع شر در قضا الهی، بدء الهی، عنایت و قضا الهی و امثال آن) در حکمت متعالیه و تشریح و تبیین مبانی و اصول آن که هم در متون فلسفی و هم در متون تفسیری اصحاب حکمت متعالیه مطرح شده است، از مصداق بارز این تأثیرگذاری است، زیرا میان مباحثی که فلاسفه اسلامی درباره این مسئله بیان کرده‌اند، خصوصاً دینی از قبیل قرآن کریم و روایات وارده از ائمه معصومین (ع) ارتباط بسیار نزدیکی وجود دارد، از این جهت بحث درباره موضوع مورد تحقیق دو جنبه را در بر خواهد گرفت: از یک طرف بررسی تفکرات نمایندگان اصلی مکتب حکمت متعالیه درباره مسئله علم الهی و مسائل مرتبط با آن (از قبیل علم ذاتی حق تعالی، کیفیت علم حق تعالی، اسباب ضرورت نظام هستی، قضا و قدر الهی، عنایت الهی، شر و چگونگی دخول آن در عالم و مباحث دیگر) را شامل می‌شود، از طرف دیگر چون نمایندگان این مکتب تفسیری بر قرآن کریم و برخی احادیث وارده از ائمه معصومین (ع) نوشته‌اند، لذا ضرورت توجه به قرآن کریم از یک طرف و تلاش‌های فکری و ذوقی نمایندگان این مکتب در زمینه تفسیر آیات قرآن کریم و روایات وارده از ائمه معصومین (ع) از طرف دیگر، اقتضای کند که در تبیین و تحلیل مسئله مذکور به این اصل توجه شود.

مسئله علم الهی از مهم‌ترین مسائل در الهیات اسلامی است، به طوری که در تمام مکتب‌های فلسفی و کلامی مورد توجه و بحث و تبادل نظر قرار گرفته است و به دلیل غموض و پیچیدگی کمتر مسئله‌ای را می‌توان در فرهنگ فلسفی، عقلی و کلامی اسلامی پیدا کرد که تأمین حد مورد اختلاف و مناقشه قرار گرفته باشد. به طور کلی صعوبت مسئله علم الهی از چند جهت است: از جهت اول، صعوبت خود مسئله علم و تحقق آن است، چنانکه صدر المتألهین می‌گوید: «ان مسئله کون النفس عاقله لصور الاشياء المعقوله من اغمض المسائل الحکمیة التي لم ينقح لاحد من علماء الاسلام الى يومنا هذا» (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۸، ق، ج ۶، ص ۳۱۲)

از جهت دیگر اینکه سرمایه بحث و تحقیق الفاظ و مفاهیمی است که بشر آن‌ها را برای معانی امکانی استعمال می‌کند، اگرچه الفاظ برای ارواح معانی وضع شده است و تفاوت تشکیکی مصادیق مایه مجاز شدن استعمال آن در برترین مصداق (که واجب تعالی است)، نخواهد بود، ولی درک آن مرحله خاص که با مراحل دیگر فرق عمیق دارد و تطبیق مفاهیم کلی بر آن مرتبه ممتاز سهل نیست، زیرا الفاظ متداول و مفاهیم متعارف توان تعریف یافته‌های شهودی را ندارد و از باب «یُدْرک و لا یوصَف» - انسان از انتقال حضور به حصول و شهود به مفهوم عاجز است.

از آنجاکه مسئله اصلی در این کتاب بررسی مراتب و ساحت‌های علم الهی در حکمت متعالیه صدرایی است، بنابراین پس از بیان مقدماتی در اثبات اصل علم الهی، ابتدا علم الهی به ذات و سپس علم الهی به ماسوا و مراتب آن به تصویر کشیده می‌شود و دیدگاه‌هایی که در این زمینه از اهمیت بیشتری برخوردار و در شکل‌گیری و تکوین دیدگاه حکمت متعالیه نیز مؤثر بوده است، بیان شده و سپس مراتب علم الهی، مانند عنایت، قضا و قدر الهی، مرتبه تحلیل و تبیین قرار گرفته است.

این کتاب شامل یک پیش‌گفتار، هشت فصل است: در فصل اول جایگاه علم الهی در حکمت صدرایی و خطوط کلی این مسیر، مقدمات مسئله علم الهی بنا بر مشرب حکمت متعالیه، مطرح شده است. در فصل دوم اصول مراتب علم حق تعالی به اشیاء بر مبنای حکمت متعالیه، دیدگاه مشائیین، اشراقیان و عرفا در مسئله کیفیت علم حق تعالی به موجودات و اشیاء مطرح شده است.

فصل سوم مربوط به اولین مرتبه علم حق تعالی به اشیاء است. در این مرتبه مسئله عنایت الهی و مسائل مرتبط با آن مورد بررسی قرار گرفته است. در مرتبه دوم علم حق تعالی به اشیاء یعنی مرتبه قضا و اقسام آن نیز در فصل چهارم مورد بررسی قرار گرفته است. در فصل پنجم مرتبه قدر و ویژگی‌های آن و قضا و قدر علمی و عینی، تبیین و رورت نظام هستی و عدم منافات قضا و قدر علمی و عینی با اختیار انسان، نقد و بررسی شده است. در فصل ششم مسئله بداء نیز که از مسائل مهم در تفکر شیعی است، بررسی شده است. در فصل هفتم مفاهیم دینی متناظر با ساحت‌های علم الهی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته و سرانجام در فصل هشتم خلاصه و نتیجه بیان شده است.